
ДІЛОВА
документація
Гетьманщини
XVIII ст.

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1999

Упорядник, автор передмови та коментарів В. Й. ГОРОБЕЦЬ

Автор вступної статті В. В. ПАНАШЕНКО

Відповідальний редактор Л. А. ДУБРОВІНА

Затверджено до друку вченою радою
Інституту української археографії АН України

Усі права належать видавництву «Наукова думка». Будь-яке використання цього видання або його елементів (фрагментів), тобто копіювання, тиражування, розповсюдження тощо, можливе тільки за наявності попередньої письмової угоди з видавцем.

Адреса видавництва «Наукова думка»: Україна, 252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

All rights reserved. No part of this issue may be reproduced by any mechanical, photographic or electronic process or in the form of a phonographic recording, nor may it be stored in a retrieval system, transmitted or otherwise copied for public or private use without written permission of the Naukova Dumka Publishers.

Address of the Publishers: Ukraine, 252601 Kiev 4, Tereshchenkivska St., 3.

Д46

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів / АН України. Ін-т укр. археографії та ін.; Упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець; Відп. ред. Л. А. Дубровіна. — К.: Наук. думка, 1993. — 392 с. : іл. — (Пам'ятки політично-правової культури України).

ISBN 5-12-003205-2 (в опр.)

Видання містить тексти офіційно-службових документів, більшість з яких була створена в центральних установах, полкових та сотенних канцеляріях Гетьманщини. У вступі та коментарях упорядника досліджено стилістику поданих актів, здійснено їх жанрово-тематичну класифікацію. Видання ілюстроване зразками текстів.

Д 0503020902-059
221-93 70-92

ББК 67.3

ISBN 5-12-003205-2

© В. Й. Горобець, упорядкування,
передмова, коментарі, 1993
В. В. Панашенко, вступна стаття, 1993

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного інституту
ІНВ. № 573428

ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ ТА ЇХ КАНЦЕЛЯРІЇ НА ГЕТЬМАНЩИНІ XVIII СТ.

Ділова документація Гетьманщини¹ XVIII ст. зосереджувалася переважно в адміністративно-територіальних (світських, військових, судових та духовних) органах влади. Ще в ході визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. сформувалася українська державність, визначився місцевий адміністративно-територіальний устрій, в основу якого покладался поділ козацького війська за територіальною ознакою, на полки і сотні.

Найвищим органом місцевого самоврядування на Гетьманщині у XVIII ст. залишалися загальні козацькі ради, на яких обговорювали важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики, адміністративні, судові й військові справи, обирали й скидали гетьманів та козацьку старшину. Однак їх уповноваження були суттєво обмежені: загальні козацькі ради скликалися рідше, а важливі військові та адміністративні питання гетьман вирішував самовладно або на старшинській раді.

Процес розвитку гетьманського самоврядування на Лівобережній Україні відбувався за умов утисків з боку російського царизму. За гетьманом зберігалася вища військова, політична, адміністративна, фінансова та судова влада. Однак під час обрання гетьман складав присягу на вірність царю і Російській державі. У XVIII ст. гетьмана заздальгидь визначав царський уряд, потім його формально «обирали». Атрибутами гетьманської влади були: булава, бунчук, прапор і печатка. Резиденція гетьманів містилась у Батурині й Глухові.

Як голова українського державного управління, він був верховним розпорядником земель, що після визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. стали власністю Війська Запорозького і деякий час перебували у розпорядженні військового скарбу. У державних архівах зберігається велика кількість універсалів гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського про підтвердження або надання козацькій старшині, українській шляхті та монастирям земельних володінь.

¹ *Гетьманщина* — назва Лівобережної України разом з Києвом, яка після Андрусівського перемир'я 1667 р. залишилася в складі Російської держави: територія сучасної Чернігівської, Полтавської, лівобережна частина Київської і Черкаської, північна частина Дніпропетровської областей та Київ з навколишніми землями на Правобережжі.

Прерогативою гетьмана залишалось комплектування козацького війська, а також безпосереднє командування та спрямування його адміністративно-господарського життя. Під час воєнних походів гетьман, як командуючий козацьким військом, користувався певною самостійністю, а в загальних стратегічних планах виконував рішення верховного командування російської армії.

У перші десятиріччя XVIII ст. традиційна система командування українським козацьким військом зазнала суттєвих змін. Посилився контроль царських воєначальників над козацьким військом, керівництво яким (з 1706 р.) доручено командирі т. зв. Української дивізії, командування полками поступово зосереджувалось у руках російських офіцерів.

Влада гетьмана поширювалася на міське управління, в питаннях цивільного життя від нього залежала і церква.

Верхівку адміністративного апарату і раду при гетьмані становила генеральна старшина, яка за звичаєм Запорозької Січі обиралася на військових радах або радах старшини. Генеральний обозний — перша особа після гетьмана — відав артилерією козацького війська, засідав у Генеральному суді. Генеральний суддя (іноді два) очолював Генеральний суд. Генеральний писар керував Генеральною військовою канцелярією, відав дипломатичним і таємним листуванням, приймав послів, брав участь у засіданнях Генерального суду тощо. Генеральні осавули (як правило, два) відали військовим скарбом, вели козацькі компути. Генеральний хорунжий відповідав за головний прапор козацького війська, який під час урочистих церемоній несли попереду гетьмана, брав участь у засіданнях Генерального суду, вів слідство на місцях. Генеральний підскарбій розпоряджався фінансами козацького війська, визначав і розподіляв грошові та натуральні податки, очолював скарбову канцелярію. Генеральний бунчужний відповідав за гетьманський бунчук, виконував адміністративні та судові доручення, зустрічав і проводив послів тощо².

Вибори козацької старшини носили формальний характер. Як правило, на початку XVIII ст. генеральну старшину призначав гетьман, пізніше — за згодою і під контролем царського уряду.

Вищим військово-адміністративним козацько-старшинським органом, за посередництвом якого гетьман здійснював військову і цивільну владу, була Генеральна військова канцелярія. Створена в роки визвольної війни українського народу на основі давніх традицій, що збереглися з часів Київської Русі, а також на досвіді Запорозької Січі, польсько-шляхетського та литовського правління, Генеральна військова канцелярія діяла до ліквідації гетьманства (листопад 1764 р.). Вона готувала документацію з різних питань державного і суспільного життя. Документи мали різноманітні назви і були чітко визначені щодо форми. Найбільш поширені — *універсали, накази, привілеї, листи, договори, угоди, статті, інструкції* тощо.

Протягом XVIII ст. відбулися суттєві зміни, що позначилися на структурі та діяльності Генеральної військової канцелярії. У 1720 р. грамотою Петра I від 28 листопада її позбавлено управління фінансовими та

² Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 173, 178—182, 186—192.

судовими справами, а через рік (14 листопада 1721 р.) у Глухові створено військову і судову канцелярію³.

З того часу Генеральна військова канцелярія набула значення особливого адміністративного колегіального органу з правом розгляду і вирішення важливих питань поточного державного управління, видання указів і розпоряджень нарівні з гетьманом, надання старшині чинів тощо. Такі питання розглядалися на засіданнях Генеральної військової канцелярії, в яких брали участь і спеціально призначені особи із генеральної старшини — члени Генеральної військової канцелярії.

З 1734 р. загальне керівництво Генеральною військовою канцелярією здійснювали російські урядовці. Діяльність канцелярії супроводжувалася суворою регламентацією її діловодства з дотриманням загальнодержавних форм документації. У вересні 1734 р. до Генеральної військової канцелярії надійшов указ з доданням затверджених форм, за якими мали оформлятися відповідні документи до Сенату, полкової старшини тощо⁴. Значна увага приділялася також уніфікації форм і назв документів, що надходили до Генеральної військової канцелярії. Царський уряд, російські урядовці та військове командування надсилали офіційні папери у вигляді *указів, наказів, грамот, промеморій*. Полкові та сотенні канцелярії зверталися до Генеральної військової канцелярії через *«досношенія», «челобитные», «прошения»*.

У справах місцевого управління Генеральній військовій канцелярії підпорядковувався Кіш Нової Січі, який підтримував з нею зносини через *промеморії*. Однак така форма не відповідала субординації між ними. 12 вересня 1749 р. Генеральна військова канцелярія надіслала до Коша Нової Січі *указ*, яким зобов'язувала його дотримуватись порядку міжканцелярських зносин і надсилати до неї офіційні папери у вигляді *«доношеній»*, а не промеморій⁵.

Очолював Генеральну військову канцелярію генеральний писар, якого часто називали «міністром внутрішніх справ» або «гетьманським канцлером»⁶. Штат канцелярії складався зі старших канцеляристів, канцеляристів та служителів (підписків, протоколістів, регістраторів, копіїстів, товмачів, повитчиків)⁷.

Посада і звання військового канцеляриста в Генеральній військовій канцелярії була однією з перших сходинок службової кар'єри вихідців із козацької старшини. Як правило, на такі посади брали освічених юнаків (здебільшого після закінчення Київської академії), які знали кілька мов, логіку, математику тощо. У канцелярії вони удосконалювали свій фаховий рівень, набували практичні знання з юриспруденції, «камеральних наук», військової теорії, оскільки їм доводилося не лише вести діловодство, а й брати участь у вирішенні господарських, адміністративних, дипломатичних справ.

³ Полное собрание законов Российской империи. — Спб., 1830. — Т. 6. — С. 455. — (Далі: ПСЗ).

⁴ ПСЗ. — Т. 9. — С. 410—411.

⁵ Центральний державний історичний архів України, ф. 51, оп. 3, спр. 9779, арк. 12. — (Далі: ЦДІА).

⁶ Словарь живого народного письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи / Сост. Ф. Пискунов. — Изд. 2-е. — Киев, 1882. — С. 60.

⁷ Романовський В. Нариси з архівознавства. — Харків, 1927. — С. 67.

Кількість військових канцеляристів не була сталою. Протягом XVIII ст. спостерігається тенденція до її зростання. Якщо на 1728 р. І. Джиджора вказує лише 25 осіб службовців канцелярії разом із сторожами⁸, то на 1742 р. їх нараховувалось вже 179 чоловік⁹. Кількісний склад позначився і на штатній структурі канцелярії, де вже працювали канцеляристи першого, другого і третього розрядів, нотаріуси, секретарі, архіваріус, бухгалтер.

У 40-х роках XVIII ст. бажаючі вступити до Генеральної військової канцелярії писали «доношенія», в яких вказували освіту, звідки родом, місце попередньої служби тощо. Із таких «доношень» 1740 р. дізнаємось, що Яків Іскра (син хорунжого Переяславського полку Климентія Іскри) перебував на службі під час турецької облоги Хотина і Як, а тепер бажав знаходитися при Генеральній військовій канцелярії серед інших канцелярських службовців. Йосип Фаворський вчився при Київській академії в латинських школах і «достигл учения философского», звідки був направлений до лубенського полковника І. Кулябки, аби навчати його сина латинської мови, а нині виявив бажання служити при Генеральній військовій канцелярії в званні канцеляриста¹⁰. Іван Стефанович при семінарії Феофана Прокоповича вивчав латинську мову, а після смерті свого вчителя повернувся додому і мав намір «обрътатися в услужности при Войсковой еeneralной канцелярії»¹¹.

Тих, хто через деякий час проявив здібності, за атестацією, як правило, генерального писаря приводили до присяги і надавали їм звання військового канцеляриста. Так, в липні 1740 р. в Генеральній військовій канцелярії слухали «доношенія» Івана Мануйловича і Романа Михайловича про прийняття їх до канцелярії для навчання і «опредѣленія» в канцелярське звання¹². Для атестації майбутні канцеляристи писали *сказку* за підписом трьох-чотирьох свідків, де зазначалося, що вони «малороссіяне обстоятельныє», звідки родом, хто батьки тощо.

Траплялися випадки, коли на службу в Генеральну військову канцелярію приймали осіб, які досягли вже певного становища в середовищі панівної верхівки. Так, у 1753 р. до Генеральної військової канцелярії прийняли канцеляристом і перекладачем з німецької, латинської і грецької бунчукового товариша Я. Горленка, який і займав цю посаду понад 12 років¹³.

Сфера діяльності канцеляристів Генеральної військової канцелярії поширювалася й на інші установи та канцелярії. Їх направляли до скарбової та похідних військових канцелярій, комісій, полкових та сотенних канцелярій для з'ясування потрібних відомостей, здебільшого скарг щодо розмежування земель, у Москву для «перевода и свода книг правных» тощо. Так, у 1763 р. 19 канцеляристів Генеральної військової канцелярії перебували в «отлучке», а саме — в полкових і сотенних канцеляріях Полтавського, Гадяцького, Ніжинського та інших полків¹⁴.

⁸ Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. — К., 1930. — С. 110—118.

⁹ ЦДІА, ф. 51, оп. 3, спр. 7857.

¹⁰ Там же, ф. 51, оп. 3, спр. 7794, арк. 55, 57.

¹¹ Там же, спр. 7460.

¹² Там же, спр. 7784, арк. 31.

¹³ Там же, ф. 54, оп. 1, спр. 1972, арк. 1 зв.

¹⁴ Там же, ф. 763, оп. 1, арк. 48—50 зв.

Військові канцеляристи могли відлучатися з Генеральної військової канцелярії в свої господарства на невизначений час. Напевно, такі «отпуска» зтягувалися, про що свідчать численні *ордера* Генеральної військової канцелярії та *реверси* полкових канцелярій про негайне повернення військових канцеляристів до службових справ. Так, 22 червня 1754 р. з Генеральної військової канцелярії надійшов ордер до Переяславської полкової канцелярії, щоб військових канцеляристів, «в доми отлучившихся в полку Переяславском жительствоющих», а саме І. Бахчевського, І. Дмитрашка, І. Берлу і Г. Гудовича, вислати до Глухова «при нарочных немѣленно»¹⁵.

На час військових походів створювалась *Похідна генеральна військова канцелярія*¹⁶. Вона вирішувала організаційні питання по забезпеченню козацького війська, зокрема постачання, комплектування, медичне обслуговування полків тощо. У першій половині XVIII ст. ця канцелярія підпорядковувалася командуючому армією. З 1750 р. Похідна генеральна військова канцелярія перейшла у відання гетьмана К. Розумовського, якого супроводжувала під час «перейздів». Так, у 1762 р. вона містилася в Петербурзі. Ліквідовано Похідну генеральну військову канцелярію 1764 р.

Новообраний гетьман К. Розумовський подбав про створення *гетьманської канцелярії* (1751), управителем якої став його опікун і нерозлучний супутник Г. М. Теплов. Останній, користуючись необмеженим довір'ям гетьмана, поступово прибрав до своїх рук усю адміністративну діяльність і фактично став негласним правителем Гетьманщини.

Протягом XVIII ст. діяв Генеральний військовий суд, що утворився в ролі визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Очолював його генеральний суддя. Генеральний військовий суд підпорядковувався гетьману, розглядав справи генеральної чи полкової старшини, а також справи про державні злочини проти України чи Росії, служив апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів, здійснював нагляд за виконанням царських указів та гетьманських універсалів.

Право верховного судді належало гетьману. Він разом з генеральною старшиною розглядав апеляції на рішення Генерального військового суду, затверджував усі важливі вироки (обов'язково смертні), винесені Генеральним та полковими судами, розбирав конфлікти між старшинською верхівкою. Апеляції на рішення Генерального військового суду подавалися також до Генеральної військової канцелярії.

Основою судової практики на Лівобережній Україні були звичаєве право та поточне законодавство, Литовські статuti (різних видань і редакцій), магдебурзьке, а також саксонське право.

Гетьман К. Розумовський універсалом від 17 листопада 1760 р. запровадив новий порядок судочинства: Генеральний військовий суд очолювали два генеральні судді, а до його складу входили вибрані по одному від старшини представники 10 полків. Він розглядав справи генеральної старшини, полковників, бунчукових і військових товаришів, канцеляристів та осіб, які перебували під особистою опікою гетьмана. Цей суд

¹⁵ ЦДІА, ф. 51, оп. 3, спр. 14200, арк. 2, 4, 6.

¹⁶ Там же, ф. 501, 394 од. зб.

став органом нагляду за місцевими судами, найвищою апеляційною інстанцією, в зв'язку з чим Генеральну військову канцелярію було позбавлено судових функцій (17 лютого 1763 р.).

При Генеральному військовому суді існувала канцелярія під керівництвом судового писаря, який, в свою чергу, підпорядковувався судді. У разі відсутності судді його заміщав судовий писар, котрий називався наказним суддею. В перші роки існування канцелярії Генерального військового суду поточні справи в ній розподілялися між канцеляристами, кількість яких визначалася «скільки по рассмотрению судей и по состоянию дела явится быть потребно»¹⁷. З роками відбувся певний розподіл обов'язків між службовцями канцелярії Генерального суду. Так, у 1768 р. у ній працювали секретарі, адвокати, нотаріус, архіваріус, канцеляристи (першого, другого і третього класів) та ін.¹⁸

Після скасування гетьманства (1764) Генеральний суд підпорядковувався другій Малоросійській колегії. Офіційно існував до утворення намісництва (1782), а фактично — до 1790 р.

У 1723 р. виникла Генеральна скарбова канцелярія — найвищий фінансовий орган гетьманської адміністрації. На цю канцелярію покладались обов'язки по збиранню податків з населення. Водночас вона відала прибутками і видатками, військовими та ранговими маєтностями тощо. Штат канцелярії складався із канцеляристів, секретарів, калькулятора¹⁹.

Адміністративна, військова й судова влада на території полку належала полковникові та полковій старшині (сбозний, суддя, писар, осавул і хорунжий). Формально посада полковника вважалася виборною. Насправді з часів Б. Хмельницького призначення полковників здійснював гетьман, а з кінця XVII ст. — за згодою і з санкції царського уряду. Поступово право на призначення чи відставку полковників козацьких полків зосереджувалось у руках царських урядовців, що офіційно визнавалось з 1715 р. і було підтверджене Малоросійською колегією у 1726 р.²⁰ З роками призначення полковників (нерідко із російських офіцерів) оформлялося царським указом, що надсилався до відомо гетьмана та генеральної старшини. Так, за царським указом 30 серпня 1730 р. полковником Стародубського полку призначено Олексія Дурова²¹. Місцеві урядовці лише висували кандидатів на посаду полковників та полкової старшини із наданням письмових свідощтв, що вони «люди добрые, заслуженные и в верности не подозрительные». Малоросійська колегія та Генеральна військова канцелярія відбирали з тих кандидатів «достойных» і сповіщали Сенат. Призначення їх на посаду стало прерогативою царського уряду.

Виконавчим органом влади служила полкова канцелярія, до штату якої входили старші канцеляристи і канцеляристи. Її діяльність очолював полковий писар. Полкові канцелярії складали *компути* — списки козаків полку з відомостями про їхнє майнове становище, прохо-

¹⁷ *Права, по которым судится малороссийский народ* / Изд. проф. Кистяковским. — М., 1879. — С. 95.

¹⁸ ЦДІА, ф. 763, оп. 1, спр. 366, арк. 4—9.

¹⁹ Там же, арк. 10—17.

²⁰ Там же, ф. 53, оп. 2, спр. 563, арк. 18, 24, 30, 36 та ін.

²¹ Там же, спр. 599.

дження ними військової служби. Козацькими компютами, що мали значення юридичних актів, в яких фіксувалася належність будь-якої особи до козацького стану, в полках відали осавули. З полкової канцелярії виходили *універсали, накази, листи полковників* тощо. Внутрішнє діловодство провадилося в кількох книгах. «Книга декретова» включала *вхідні та вихідні папери, різні ухвали*; у «Книзі протестів» вписувалися *позови та протести*; до «Книги справ поточних» вносились *справи, що розслідувались, і справи завершені. Матеріали про карні злочини* вміщувались у «Чорну книгу»²².

Полкова канцелярія вела діловодство спільно з полковими судами, оскільки до їх складу входили полковник, полковий суддя і старшини. Практична діяльність цих органів полкової влади майже не розрізнялась. Головна роль у них належала полковникові.

У 1763 р. завершилася судова реформа, здійснена гетьманом К. Розумовським. Полкові суди були перетворені на *гродські*, де розглядалися кримінальні справи. Головуючими в цих судах залишалися полковники, суддя і писар називалися вже не полковими, а *гродськими*. Крім того, запроваджено *підкоморські й земські суди* (в кожному полку по два, а в Ніжинському — три). Підкоморські суди розглядали справи про землю та межування. До складу підкоморських судів входили виборні від шляхетства судді з двома помічниками-коморниками.

У справі судочинства Гетьманщина поділялася на 20 повітів. У кожному з них діяв *земський суд*, який розглядав цивільні справи старшини і шляхти на право власності. Земський суд складався із судді, підсудка і земського писаря, вибраних від шляхти відповідного повіту. Збирався земський суд тричі на рік.

Нижчу ланку в структурі військового та адміністративно-територіального устрою становили *сотні*, кількість і територіальні межі яких часто змінювались. Адміністрацію сотні очолював сотник; виборність його, як і полковника, була номінальною. Гетьман, Генеральна військова канцелярія чи царські урядовці призначали сотника із генеральної чи полкової старшини, вручали йому корогву (сотенний прапор) як атрибут сотенної влади, і з того часу він вважався обраним на посаду. З 1708 р. відомі випадки прямого призначення сотників царськими урядовцями. А царським указом від 1715 р. запроваджено такий порядок: сотенна старшина (осавул, писар і хорунжий) рекомендувала трьох претендентів на посаду сотника, а гетьман та царські урядовці затверджували на цій посаді одного з них²³. З часом призначення сотників у козацькі полки стало прерогативою російського уряду.

Протягом XVIII ст. діяли *сотенні канцелярії*, на які покладалося виконання військової, адміністративної та судової влади. Сотенну канцелярію очолював писар. Йому у справах діловодства допомагали підписки. Сотенні канцелярії нерідко пов'язували свою діяльність з ратушним діловодством, іноді вписували справи в міські актові книги.

²² Дядиченко В. А. Вказ. праця. — С. 227—228.

²³ ЦДІА, ф. 53, оп. 2, спр. 563, арк. 18, 24, 30, 36, 40, 49, 56, 60.

Козаки, що проживали в селах, входили до к у р е н я, керівництво яким покладалося на отамана. Курінні отамани підпорядковувалися сотенному правлінню і, як правило, ним же і призначалися.

Значна частина великих володінь, що належали гетьману чи монастирям, об'єднувалися у *волості*. Такі структурні одиниці адміністративного управління зберігалися здебільшого на півночі Лівобережжя. Зокрема у Стародубському полку відомі Бобовицька, Попогорська, Лищицька волості, що належали Києво-Печерській лаврі²⁴. Рангові володіння гетьманів іноді об'єднувалися у *староства*. Так, у Ніжинському полку існували староства — Городиське (яке охоплювало сс. Городище, Бахмач, Курінне) та Ямпільське²⁵.

Своєрідні органи врядування існували у містах Лівобережної України, що поділялися на дві групи — магістратські та ратушні. Магістратські міста користувалися магдебурзьким правом, яке протягом другої половини XVII—XVIII ст. підтверджувалося або надавалося гетьманським правлінням і царським урядом. До таких належали: Київ, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Чернігів, Новгород-Сіверський, Почеп, Погар, Глухів, Короп, Мена, Остер, Полтава, Кролевець, Березна, Гадяч, пізніше — Батурин²⁶. Другу групу становили міста, що не користувалися магдебурзьким правом і значною мірою підлягали старшинській адміністрації.

Поточними адміністративними, господарськими, а також цивільними судовими справами в містах відало міське управління, до якого відносилися: війт (очолював магістрат чи ратушу); бурмистри (помічники війта); райці чи радці (відали цивільним судом, наглядали за торгівлею); лавники (члени лавних судів, на яких розглядалися цивільні й кримінальні судові справи); писар магістратський чи ратушний. Постійними учасниками засідань міського уряду (загальна і найчастіше вживана тогочасна назва міського управління) були козацький полковник, сотник чи отаман.

Міські урядовці, як правило, представники із заможних міщан, мали обиратися на зборах населення міста²⁷. Проте персональний склад міського уряду заздалегідь визначався гетьманським правлінням чи полковою старшиною.

Чисельність міських урядовців у магістратських і в ратушних містах була різною. Управління міста очолював війт, посада якого вважалася виборною. Насправді обраний війт кожного міста затверджувався гетьманом, а війт Києва — особисто царем²⁸. Крім загального керівництва містом, війт виконував і обов'язки судді в карних справах.

Другою особою після війта вважався бурмистер, кількість яких у кожному місті була різною; в магістратських містах — чотири-шість бурмистрів. Згідно з «Правами, по которым судится малороссийский на-

²⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Киев, 1888. — Т. 1. — С. 389—394.

²⁵ Там же. — Киев, 1893. — Т. 2. — С. 182, 500.

²⁶ ПСЗ. — Т. 1. — С. 622—624, 647.

²⁷ Права, по которым судится малороссийский народ. — Киев, 1879. — С. 755.

²⁸ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено. — Киев, 1851. — С. 87.

род» (1743) уряд ратушних міст представляли три бурмистри, на яких покладалися також обов'язки райців і лавників. Посади райців і лавників існували лише в магістратських містах.

Виконання розпоряджень міських урядовців покладалось на служителів: городничих (здійснювали загальний нагляд за порядком у місті, за ув'язненням в міських тюрмах); осавульчиків і соцьких (виконували різні поточні доручення адміністративного характеру, помічники городових отаманів); возних (виконували функції посильних у судових справах); ратушних господарів (відали господарством ратуші); ключників (помічники ратушних господарств); десятників і сотників (виконували функції осавульчиків, відповідали за протипожежний стан міста); послушників, або слуг ратушних (виконували різні доручення міських урядовців та служителів)²⁹. Крім того, в деяких містах служителі мали точно визначені обов'язки. До них належали: шафарі (розпоряджалися збором покуховного податку); дзегармистр (від слова «дзикгер» — годинник з боем); барабанщик; довбиш (літаврщик), коваль, кат, кликун, стажник, погонщик, поштові служителі, сторожі (ратушні, польові, баштові, брамні, пляцові, шелвичні або тюремні тощо). Кожне місто мало свої особливості щодо посадового складу урядовців і служителів. Утримання міських урядовців покладалося на народні маси.

Як правило, міські урядовці підпорядковувалися козацькій старшині, що з кожним роком обмежувала функції міського управління і сферу його діяльності. Так, у 1769 р. Полтавська полкова канцелярія звернулася до Малоросійської колегії з клопотанням про абсолютне підпорядкування магістрату полковій канцелярії, а будь-які вимоги її магістрат виконував «под опасением за неисполнение штрафа»³⁰. Найбільш яскраво ці намагання проявилися у діяльності міських судів, на розгляд яких виносили здебільшого цивільні, головним чином майнові, справи. У більшості полкових міст у судових засіданнях магістратів та ратуш брали участь полковники або їх довірені особи, а в сотенних містах — сотники та городові отамани. Право міського суду, незалежного від полкового управління, зберігалося лише за магістратами Києва, Переяслава, Ніжина, Погара, Чернігова і Стародуба³¹.

Загалом адміністративне управління містом підпорядковувалося козацькій старшині та царським урядовцям. Полкова і сотенна старшина захоплювала ратушні села, втручалася в міські фінанси, використовувала міщан для власних потреб, відриваючи від виконання повинностей на користь міста. Царські урядовці самовільно залучали міське населення до фортифікаційних робіт. Надання містам певних прав і привілеїв гетьманським управлінням і царським урядом аж ніяк не стримувало посилення в них влади козацької старшини і царських урядовців. На міські органи покладалась обов'язки по впорядкуванню міст — лагодження мостів, нагляд за санітарним станом міста, за торгівлею, шинками, контроль за цінами, мірами і вагою, протипожежна охорона.

²⁹ Дядиченко В. А. Вказ. праця. — С. 293—298.

³⁰ ЦДІА, ф. 54, оп. 3, спр. 3775.

³¹ Пащук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст., — Львів, 1967. — С. 48.

Діловодством міського управління відав міський писар, якому підлягав штат канцеляристів. Справи, що вирішувалися міським управлінням, вписувалися до актових книг. У великих містах *вічисті справи* (акти відчуження нерухомого майна, заповіти, дарчі записи та інші записи приватної власності) вписувалися до однієї книги, а *справи поточні* (переважно судові) — до іншої. При міських ратушах існували довідники для керівництва канцелярською роботою, про що свідчить «Книга глаголемая листовня»³².

З 1785 р. органами міського управління Гетьманщини і Слобідської України стали міські думи, утворені згідно з «Жалуваною грамотою містам» на засадах станового представництва.

Питаннями взаємовідносин царського уряду з Лівобережною Україною відала канцелярія при Посольському приказі, яка з 1662 р. виділилася в «Приказ Малыя России»³³. Малоросійський приказ (так прийнято його називати) підпорядковувався безпосередньо царю, хоч офіційно залишався під наглядом Посольського приказу до 1722 р., коли Петро I заснував Колегію закордонних справ і незалежну від неї Малоросійську колегію.

Через Малоросійський приказ царський уряд призначав воевод на Україну, керував їх діяльністю, затверджував претендентів на гетьманство та інші адміністративні посади, контролював внутрішню і зовнішню політику гетьманської адміністрації, надавав військову допомогу українському козацтву у боротьбі проти іноземних загарбників. Малоросійський приказ розглядав також судові справи щодо державних злочинів (дезертирство, зрада) воевод на Україні, службовців самого Приказу, козацької старшини тощо. Важливим завданням установи було сприяння зміцненню великого феодального землеволодіння на Україні.

Малоросійський приказ займався також питаннями щодо розміщення російських військ на Україні, відновлення і спорудження нових фортець та укріплень, організації поштового зв'язку, будівництва мостів, зноси-нами царського уряду і гетьманського правління.

Централізація управління Російською імперією XVIII ст. призвела до суттєвих змін в її адміністративно-територіальному устрої, що позначилося й на Гетьманщині. У 1708 р., коли Російську державу поділено на вісім губерній, дві з них — Азовська й Київська — знаходилися переважно на території України. До Київської губернії належало 56 міст³⁴, а її центром став Київ. До Азовської губернії увійшло 52 міста, а її центром спочатку був Азов, з 1711 р. — Воронеж. У 1725 р. Азовську губернію перейменовано на Воронежську. У 1719 р. відбувся поділ губерній на провінції: Київської — на чотири, Азовської — на сім³⁵.

На відміну від губерній у межах Росії, де губернаторами призначали полковників, підполковників і навіть майорів та капітанів, Київську губернію очолювали генерали. «Киевская губерния другим губерниям не в пример, — зазначав генерал-губернатор М. Леонтьев, — ибо в Киев-

³² Старинный малорусский письменник «Книга глаголемая листовня» / Предисл. Б. Д. Гринченко. — Чернигов, 1901.

³³ Софроненко К. А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. — М., 1960. — С. 41.

³⁴ ПСЗ. — Т. 4. — С. 436—437.

³⁵ Там же. — С. 438.

скої губернської канцелярії як прежде присутствовали генерал-аншефы и генерал-губернаторы, так и я нынче яко учрежденный не только при армии генерал-аншеф, но и Киевской губернии генерал-губернатор»³⁶. Київський генерал-губернатор видав в основному військовими справами, обороною державних кордонів, наглядом за зовнішньою торгівлею. Генерал-губернатор М. Леонтьев був «главным над обретающимися на Украине войсками командиром»³⁷. Причому ця влада належала особисто йому «по единому персональному его рангу»³⁸.

Органом державної влади в Київській губернії було г у б е р н с ь к е п р а в л і н н я, яке складалося з генерал-губернатора, віце-губернатора і губернатора. За підписом цих трьох осіб виходили із губернської канцелярії важливі документи. На допомогу віце-губернатору запроваджувалася посада таємного радника, а у 1756 р. — посада товариша губернатора³⁹.

Як виконавчий орган при губернському правлінні виникла г у б е р н с ь к а к а н ц е л я р і я. В її штаті працювали секретар, канцеляристи, копіїсти, сторож. Кількість службовців губернської канцелярії з кожним роком зростала. Чітка номенклатура посад (по 30 чоловік у кожній губернії) визначалася згідно з губернськими штатами 1765 р. Відтоді в Київській губернській канцелярії працювали архіваріус, 12 канцеляристів, 8 підканцеляристів, 9 копіїстів⁴⁰. Усі службовці складали присягу за указом від 10 листопада 1721 р. «О учинении присяги на каждой чин, как военным и гражданским, так и духовным лицам; а солдатам — при определении в службу»⁴¹.

З поділом губерній на провінції (1719) адміністративна й військова влада в них зосереджувалась у руках воевод, які в практичній своїй діяльності спочатку були майже незалежні від губернаторів, а з 1727 р. повністю їм підпорядковувалися. При воеводах виникли з е м с ь к і к а н ц е л я р і ї.

Царський уряд послідовно здійснював політику зміцнення своїх позицій на Гетьманщині та обмеження її правового становища в справах самоврядування. 29 квітня 1722 р. з відомства Колегії закордонних справ її переведено під управління Сенату⁴². Іншими словами, вже не визнавалося за нею право на політичну самостійність. Підпорядкування Гетьманщини Сенатові як головному органу царського управління порівнювало її до інших провінцій централізованої держави.

Незабаром, 16 травня 1722 р., паралельно з гетьманським правлінням у Глухові було створено Малоросійську колегію, що підлягала Сенатові. Президентом її став бригадир, генерал-лейтенант, полковник кінної гвардії, з 1726 р. генерал-майор С. Л. Вельямінов-Зернов. На Малоросійську колегію покладалося визначення та стягнення податків до царської казни, провіанту для царської армії, розквартирування росій-

³⁶ ЦДІА, ф. 59, оп. 1, спр. 977, арк. 20.

³⁷ Там же, спр. 1208, арк. 5.

³⁸ Там же, спр. 2145, арк. 6.

³⁹ Там же, спр. 3368, арк. 1, зв.; спр. 2738, арк. 5 зв., 42.

⁴⁰ Там же, спр. 7564, арк. 7 зв.

⁴¹ ПСЗ.— Т. 6.— С. 452.

⁴² Там же.— С. 668.

ських солдат і офіцерів, функції апеляційної інстанції в усіх судових справах, що розглядалися на Лівобережній Україні, зносили з іншими колегіями⁴³. Всі питання військового, адміністративного, судового та фінансового управління гетьман і козацька старшина вирішували за погодженням з Малоросійською колегією, а часом і на спільних засіданнях⁴⁴. Штат колегії, крім президента, визначався з шести російських офіцерів та прокурора поперемінно на рік⁴⁵. Однак персональний склад Малоросійської колегії після першого року правління залишився майже без змін.

При Малоросійській колегії існувала канцелярія, до штату якої (у 1724 р.) входили секретарі (2), протоколіст, регістратор, нотаріус, канцеляристи (4), підканцеляристи (7), копіїсти (14), сторожі (4), всього 35 чоловік⁴⁶.

Після смерті гетьмана І. Скоропадського (1722) управління Гетьманщиною формально передавалося наказному гетьманові П. Полуботку, а згодом — Генеральній військовій канцелярії (1724—1727). Фактично адміністративно-територіальне управління Лівобережною Україною зосереджувалося в Малоросійській колегії.

16 червня 1727 р., з відновленням гетьманства і ліквідацією Малоросійської колегії, адміністрація Гетьманщини знову підпорядковувалася Колегії закордонних справ⁴⁷.

Однак місцеве управління дедалі більше перетворювалось у слухняне знаряддя царських урядовців. «Решительные пункты» (22 серпня 1728 р.) застерігали новообраного гетьмана Д. Апостола, щоб той управляв Україною через Генеральну військову канцелярію, раду генеральної старшини і царського резидента. Водночас утворено окремий, незалежний від Генеральної військової канцелярії, Генеральний суд із шести осіб (по 3 особи від старшинського правління і царського уряду), президентом якого залишався гетьман. Тоді ж засновано нову адміністрацію фінансових справ — Канцелярію зборів (з двох підскарбіїв — українського старшини і царського урядовця).

Після смерті Д. Апостола (січень 1734 р.) царський уряд не дозволив обрати нового гетьмана, а управління Лівобережною Україною переклав на правителя Слобідської України князя О. І. Шаховського. Як виконавчий орган при ньому було створено із числа російських урядовців та української старшини тимчасовий адміністративний орган — Правління гетьманського уряду (1734—1750), до якого входили О. І. Шаховський з двома представниками від російського командування та генеральний обозний Я. Ю. Лизогуб з двома українськими старшинами. Під час засідання обидві сторони мали однакові права, а за церемоніалом російські урядовці займали місця праворуч, а українські старшини — ліворуч від О. І. Шаховського⁴⁸.

Водночас 31 січня 1734 р. була заснована Канцелярія Міністерського управління⁴⁹, яка підпорядковувалася но-

⁴³ ЦДІА, ф. 53, оп. 2, спр. 558, арк. 3—4.

⁴⁴ Там же, ф. 51, оп. 3, спр. 1173-а, арк. 18, 19, 21, 27.

⁴⁵ ПСЗ.— Т. 6.— С. 681—684.

⁴⁶ ЦДІА, ф. 53, оп. 2, спр. 216, арк. 6.

⁴⁷ ПСЗ.— Т. 7.— С. 806.

⁴⁸ ЦДІА, ф. 223, серія Б, оп. 1, спр. 324, арк. 4 зв.; ПСЗ.— Т. 9.— С. 353.

⁴⁹ ЦДІА, ф. 55, 648 од. зб., ПСЗ.— Т. 9.— С. 260—262.

воутвореній у складі Сенату «Канцелярии Малороссийских дел» (існувала до 1750 р.⁵⁰). Це сприяло посиленню контролю і втручання з боку царського уряду у внутрішні справи старшинської адміністрації.

З обранням гетьманом К. Розумовського (1750) Гетьманщину знову передано у відання Колегії іноземних справ. Однак гетьман К. Розумовський не дбав про збереження такого правового статусу України. Посварившись із головою Колегії іноземних справ, він клопотав перед імператрицею про його підпорядкування щодо «малороссийских дел» Сенатові. 17 січня 1756 р. Гетьманщину із відання Колегії іноземних справ переведено до Сенату, в якому засновано «Особую экспедицию» для українських справ⁵¹.

В плани царського уряду аж ніяк не входило самостійне врядування українського гетьмана. Його діяльність постійно тримали в полі зору, спрямовуючи її належним чином. Права К. Розумовського поступово обмежувались: йому заборонялося призначати полковників без згоди царського уряду, підтримувати дипломатичні відносини із зарубіжними країнами («заграничной корреспонденції не имѣть»). «Для лучшаго усмотрѣнія и пресѣченія произвождащихся в Малой Россіи непорядков» до гетьмана призначався резидент із царського генералітету.

Надалі гетьманство на Україні ставало несумісним як з тенденціями уніфікації державного управління Російської імперії, так і з самодержавною владою імператриці. Скориставшись підготовленим проханням К. Розумовського щодо узаконення спадкоємності гетьманства за його націдками, Катерина II 10 листопада 1764 р. остаточно ліквідувала гетьманство на Україні⁵².

Вся повнота влади зосереджувалася у руках президента другої Малоросійської колегії (1764—1786), генерал-губернатора П. О. Румянцева. Друга Малоросійська колегія складалася з чотирьох російських урядовців, чотирьох українських старшин, прокурора (російського полковника), двох секретарів (росіянина й українця) і канцелярських службовців, призначених П. О. Румянцевим⁵³. Деякий час юрисдикція Малоросійської колегії як органу управління Гетьманщиною формально визнавалася. Так, ще у 1769 р. магістрати міст Лівобережної України підлягали Малоросійській колегії, а коменданти — київському оберкоманданту⁵⁴. В одному з документів 1771 р. зафіксовано підпорядкування монастирів, козаків Київського полку та всіх українців, що жили в Києві, Малоросійській колегії⁵⁵.

Діловодство другої Малоросійської колегії зосереджувалось у трьох експедиціях — воєнній, внутрішній та апеляційній. Протягом 1769—1775 рр. нею видано 9604 документів⁵⁶ (див. табл. на с. 18).

Адміністративно-територіальне управління Лівобережною Україною П. О. Румянцев провадив у життя через новоутворену Канцелярію малоросійського генерал-губернатора (існувала по

⁵⁰ ПСЗ.— Т. 9.— С. 263.

⁵¹ Там же.— Т. 14.— С. 504—505.

⁵² ПСЗ.— Т. 16.— С. 961.

⁵³ Там же.

⁵⁴ ЦДІА, ф. 59, оп. 1, спр. 6030, арк. 31.

⁵⁵ Там же, спр. 6431, арк. 6—6 зв.

⁵⁶ Там же, ф. 763, оп. 1, спр. 481, арк. 3—3 зв.

	1769	1770	1771	1772	1773	1774	1775	Всього
Рапорти до Сенату	200	240	259	280	271	320	162	1732
Доношення до Сенату	10	8	2	8	2	5	—	35
Укази в різні місця	7405	7430	8576	6237	7251	8237	3615	48751
Ордери	58	42	9	33	45	36	12	236
Промеморії	69	77	49	95	114	166	51	621
Повідомлення	66	100	92	110	103	154	51	676
Листи і подання	101	130	92	92	157	99	83	754
Патенти і абшити	37	67	86	179	275	205	93	942
Подорожні	270	341	311	93	111	243	242	1611
Паспорти	208	290	479	255	253	148	57	1690
Виписки і свідоцтва	1	9	4	13	24	10	2	63
Поміти	49	77	23	22	1	3	2	177
Інструкції	15	20	16	9	34	23	11	128
Білет	—	25	72	208	202	234	114	855
Атестати	4	71	23	21	—	—	4	123
Довідки	—	2	2	2	8	9	2	25

1796 р.)⁵⁷, що здійснювала керівництво Малоросійською колегією, полковими і сотенними канцеляріями, а також повітовими, земськими, підкоморськими і гродськими судами.

З 1782 р., після проведення губернської реформи на Україні, на канцелярію П. О. Румянцева покладався нагляд за намісницькими та повітовими адміністративними і судовими установами. В своїх повноваженнях П. О. Румянцев підпорядковувався Сенату і особисто Катерині II. П. О. Румянцев здійснював політику ліквідації місцевого самоврядування Лівобережної України.

У 1767 р. ним введено «рублевый оклад» — податок для утримання російських військ на Україні. Для більш зручного збору цього податку П. О. Румянцев поділив Гетьманщину на 20 комісарств, кожне з яких об'єднувало кілька сотень. «Рублевый оклад» збирали комісари з усіх посполитих, підсусідків, козаків-підпомічників.

Згодом зазнало зміни військово-адміністративне управління Гетьманщиною, де на початку 80-х років ліквідовано полковий устрій. Указом Військової колегії (28 червня 1783 р.) про реорганізацію лівобережних козацьких полків було створено 10 регулярних кавалерійських полків, у 1784 р. їх перейменовано у карабінерні.

За «Уставовленням про губернії» (1775), доповненому у 1780 р., на території України запроваджено загальноросійську систему адміністративно-територіального устрою — поділ на намісництва. При збереженні губернського поділу в Російській державі було утворено 34 намісництва, в тому числі на Україні — Харківське, Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське. П р а в л і н н я кожного н а м і с н и ц т в а складалося з намісника, який здійснював адміністративно-поліцейські та фінансові функції, губернатора, віце-губернатора і двох радників. Правління намісництва відали адміністративними, судовими, фінансовими та іншими справами.

⁵⁷ Там же, 2081 од. 36.

З 1782 р. на Україні діяли станові суди: повітовий і верхній земський для дворян, городовий і губернський магістрат для міських жителів, нижня і верхня розправи для державних селян. Величезна маса покріпаченого селянства перебувала у юрисдикції своїх власників.

Указом «Про новий поділ на губернії» (1796)⁵⁸ намісництва були ліквідовані. Харківське намісництво знову перетворено в Слобідсько-Українську губернію. До Малоросійської губернії, адміністративним центром якої став Чернігів, увійшли Чернігівське, Новгород-Сіверське, частина Київського та Катеринославського намісництв. У 1802 р. Малоросійську губернію поділено на Чернігівську й Полтавську.

Православна церква України XVIII ст. підпорядковувалася московському патріарху (з 1686 р.). Найвищою владою в церковній ієрархії православної церкви користувався митрополит. Крім єпископських прав, у межах Київської митрополії він користувався правом висвячення вищого духовенства, а також правом нагляду над усіма єпископами.

Київській митрополії підпорядковувалися Чернігівська (утворена у 1686 р.) і Переяславська (з 1708 р.) єпархії, а також Києво-Печерська лавра і Межигірський монастир⁵⁹, що надавало митрополиту право архіпастиря над усією православною церквою України. Однак вже у квітні 1688 р. була надана патріарша грамота Києво-Печерській лаврі на ставропігію, тобто на її незалежність від київського митрополита і пряме підпорядкування московському патріарху. У 1710 р. право ставропігії одержав і Межигірський монастир⁶⁰. У червні 1688 р. Чернігівську архієпископію на чолі з Л. Барановичем було вилучено із відання київського митрополита і проголошено первонаочною серед всіх інших російських архієпископій⁶¹.

За часи Петра I відбулися суттєві зміни в правовій системі православної церкви Російської імперії. У 1721 р. патріаршество було відмінене, а для керівництва духовними справами в державі створено Синод. В основу діяльності останнього покладалася Духовний регламент, обов'язковий для всієї православної церкви імперії. Синод очолював спочатку рязанський митрополит С. Яворський, а з 1722 р. — новгородський архієпископ Ф. Яновський.

Такі зміни відповідно позначилися на ієрархічній структурі Київської єпархії. Київський ієрарх, який здавна мав сан митрополита, був позбавлений цього сану. Київську єпархію очолив архієпископ Варлаам Ванатович (з 14 травня 1722 р.), і відтоді київський архієрейський трон титулувався архієпископією. Київська митрополія була зрівняна в правах із звичайними російськими єпархіями. У 1733 р. на клопотання переяславського єпископа А. Берло Переяславська єпархія була вилучена із відання київського архієпископа і підпорядкована Синоду⁶² і за указом Синоду до титулу єпископів переяславських додано — бориспільські.

⁵⁸ ПСЗ. — Т. 24. — С. 229—230.

⁵⁹ Сборник Русского исторического общества. — Спб., 1882. — Т. 43. — С. 511. — (Далі: Сборник РИО).

⁶⁰ Шпагинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянський и состояние юго-западной церкви до реформы Петра I. — Полтава, 1905. — С. 504.

⁶¹ Титов Ф. И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII—XVIII вв. — Киев, 1905. — Т. 2. — С. 290.

⁶² Сборник РИО. — Т. 43. — С. 511.

25 жовтня 1742 р. проголошено царський указ Синоду про відновлення Київської митрополії. Новопризначений митрополит Тимофій Щербацький був висвячений на цей сан у Петербурзі в присутності імператриці (6 березня 1748 р.).

Із заснуванням Синоду київські ієрархи поволі підпорядковувалися централізаторським тенденціям вищої церковної влади, яка прагнула до цілковитого обмеження місцевих особливостей українських епархій, зокрема Київської митрополії. Призначення ієрарха Київської епархії стало прерогативою царського уряду і Синоду. Так, у 1722 р. «избран по указу государеву св. Синодом и утвержден государем» київський архієпископ В. Ванатович⁶³. З того часу ієрархи займали свої посади не за вибором духовенства та представників світської влади, як було раніше, а царським указом за рекомендацією Синоду. Таким чином зайняли вищу посаду Київської епархії Рафаїл Заборовський, Тимофій Щербацький, Арсеній Могилянський та ін.

Крім того, не дотримувався колишній принцип обрання вищих ієрархів із місцевого українського духовенства. Так, В. Ванатович був призначений із архимандрита Новгородського Тихвинського монастиря, Рафаїл Заборовський — із Покровської епархії, Арсеній Могилянський — із Переяславської архієпископії та Троїце-Сергієвої архимандрії, Гавриїл Кременецький — із петербурзьких архієпископів, Самуїл Ростовський — із Ростовської архієпископії. Лише Тимофій Щербацький — із киево-печерського архимандрита⁶⁴.

Позбавлення київського духовенства права на обрання митрополита супроводжувалося поступовим обмеженням його самоврядування та незалежності в розпорядженнях. Вища загальнодержавна світська і церковна влада поступово брала під свій контроль дії київських митрополитів.

За церковно-адміністративним устроєм Київська митрополія поділялася на протопопії, тобто округи, очолювані протопопами, і намісництва. Органи управління митрополії склалися із центральних і місцевих. До перших відносились архієрейська, або кафедральна, контора і консисторія, до других — митрополічий намісник, протопопи і духовні правління, окружні намісники, монастирські правління⁶⁵.

Питаннями митрополічного управління займався кафедральний писар, він доповідав митрополиту, слідкував за виконанням його розпоряджень. На посаду кафедрального писаря призначали, як правило, із духовних осіб, після закінчення Київської академії. Кафедральний писар був членом консисторії, яка у XVIII ст. відала, головним чином, судовими справами⁶⁶. Тривалий час (1728—1737) посаду кафедрального писаря обіймав ієромонах Тимофій Щербацький, який згодом став київським митрополитом⁶⁷.

⁶³ *Полный христианский месяцеслов с присовокуплением статей к Российской истории и Киевской иерархии относящихся.*— Киев, 1848.— С. 484—485.

⁶⁴ *Там же.*— С. 485.

⁶⁵ *Граевский И. С.* Киевский митрополит Тимофей Щербацкий.— Киев, 1912.— С. 79.

⁶⁶ *Крыжановский Е.* Собрание сочинений.— Киев, 1890.— Т. 1.— С. 445, 447.

⁶⁷ *Граевский И. С.* Указ. соч.— С. 20—27.

Адміністративні функції в протопопіях здійснювало духовне правління, що складалося із намісника та 2—3 священників. Протопопи, як правило, проживали в містах при церквах і обиралися духовенством та світською адміністрацією, а потім затверджувалися митрополитом. Виконавча влада зосереджувалась у протопопських канцеляріях, до штату яких входили писар і 2—3 наказні служителі (посильний, сторож). До духовної адміністрації належало також почесне духовенство — хрестові намісники і хрестові протопопи, духовники, напутники, депутати (представники від духовенства у світських судах) та ін.

У другій половині XVIII ст. Київська митрополія поділялася також на 4 репартиації, або «повытья», — Київську, Ніжинську, Лубенську і Полтавську.

Важливою структурною одиницею духовного управління були монастирі. На середину XVIII ст. у Київській митрополії (на Гетьманщині) нараховувалося 46 монастирів (34 чоловічі і 12 жіночих), в яких проживало понад 1300 чол. чернецтва (відповідно 729 і 592 чоловік)⁶⁸. До вищого монастирського духовенства належали у чоловічих монастирях — 9 архімандритів, 11 ігуменів, 5 будівників, 21 намісник, 14 економів, 11 казначей, до 200 ієромонахів, понад 100 ієродіяконів і понад 30 службових і госпітальних ченців; у жіночих монастирях — 9 ігуменій, 10 намісниць, 7 казначей і понад 500 монахинь⁶⁹. Кількість чернецтва у монастирях чітко не визначалась, а приймали до кожного з них стільки бажаних, скільки могло розміститись у його помешканнях. Лише у 1786 р. були чітко визначені штати монастирів.

Земельні володіння кожного монастиря поділялися на парафії, які населяли монастирські селяни. Так, Києво-Софійський і Гамаліївський монастирі мали по 7 парафій, БатуриНСький — 6, Київський Пустинно-Миколаївський, Лубенський, Ніженський Благовіщенський, Глухівський — по 4 тощо⁷⁰. Тривалий час духовенство монастирських парафій не підпорядковувалося протопопським правлінням, а залишалось у віданні монастирів.

Вище управління монастирями належало митрополиту. Адміністративно-господарськими справами кожного монастиря відав настоятель — архімандрит чи ігумен. Перші з них управляли великими і багатими монастирями. Крім настоятеля (архімандрита чи ігумена), до монастирського правління входили також намісник, духовник і старша братія — еклеісарх, уставщик, городничий, шафар і базарний. Ченці, які належали до старшої братії, становили духовний собор. У великих монастирях існувала також посада проповідника, на яку обирали освічених монахів, що попередньо пройшли практику в кафедральному монастирі. Нижчу ланку монастирської адміністрації становили: писар, трапезний, палатний, пасічник, гуменний, конюший, начальник млина та ін.

З середини XVIII ст. прерогативою рядового духовенства та ченців залишалось обрання архімандритів та інших монастирських адміністраторів. У монастирях обирали по два претенденти на відповідну посаду,

⁶⁸ Шпачинский Н. Указ. соч. — С. 227.

⁶⁹ Там же. — С. 229.

⁷⁰ Там же. — С. 233.

одного з яких затверджував митрополит. Із 1765 р. митрополит представляв Синоду двох кандидатів на управителя монастирем. Згодом Синод привласнив собі право призначати архімандрита того чи іншого монастиря на свій розсуд. З 1744 р. до Синоду перейшло право призначати й ігуменів.

Згідно з царським указом від 10 квітня 1786 р. на Лівобережній і Слобідській Україні було проведено секуляризацію монастирських і церковних земель, що супроводжувалось скороченням і закриттям монастирів. Всього було закрито 46 монастирів⁷¹: по Київській губернії — 7 (в тому числі Київський Братський Богоявленський, Межигірський, Петропавлівський Подільський та ін.), Чернігівський — 11, Полтавський — 11, Харківський — 12, Донський — 2, Воронежський — 2. Із діючих монастирів Києво-Печерська лавра за своїм статусом прирівнювалася до Троїце-Сергієвої лаври, а її архимандритом мав бути київський митрополит; Чернігівський Борисоглібський та Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський залишилися кафедральними. 24 монастирі поділялися на 3 класи: 1-го класу — 4 монастирі, 2-го — 11, 3-го — 9.

Кількість священників та церковнослужителів, як правило, залежала від волі парафіян, які під час обрання зазначених осіб дотримувалися давніх традицій своєї парафії. До церковного штату належали протопопи, попи, протидиякони, диякони, псаломщики (дяки), паламарі, ключарі. Комплект служителів кожної церкви визначався величиною парафії.

На середину XVIII ст. (1753) кількість церков становила: в Київській єпархії — 1130, в Чернігівській — 514. Загальне число священників Київської єпархії у 1756 р. сягало 1690 осіб, дяків — 175. Останні були лише в прибуткових церквах.

Парафіяльна церква на українських землях базувалася на виборних засадах. Призначення священника і оплата його служби залежали від громади, яка обирала на цю посаду відому для неї особу, укладала з нею договір і потім надсилала своє рішення на затвердження архієрею. Останній надавав грамоту, котрою засвідчував, що обрана особа здатна бути священником. З часу заснування Синоду та впровадження в життя Духовного регламенту київські ієрархи стали поступово прибирати до своїх рук право вибору і призначення священників.

Загалом за майже сто років підпорядкування московському патріарху і Синоду українське духовенство втратило свої права в самоврядуванні та політичному житті краю й інші привілеї.

Таким чином, XVIII ст. — період значних змін у функціонуванні військових, адміністративно-територіальних, судових і церковних органів управління та їх канцелярій на Лівобережній Україні. Місцеві державно-політичні й церковні традиції в управлінні Гетьманщиною модифікувалися відповідно до загального централізованого устрою Російської імперії, що позначилось і на структурі та формі діловодства.

В. В. Панащенко

⁷¹ *Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи с библиографическим указателем / Сост. и изд. В. В. Зверинецкий. — Спб., 1892. — Вып. 2. — С. 27.*

ЗМІСТ

Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині XVIII ст. (В. В. Панащенко)	5
Від упорядника	23
<i>Розділ перший</i>	
Урядово-адміністративна документація	33
1. Директивно-розпорядча документація	42
2. Виконавча документація	70
3. Засвідчувальна документація	95
4. Статутна документація	104
5. Обліково-статистична документація	107
6. Інформаційно-публікаторська документація	140
<i>Розділ другий</i>	
Процесуально-юридична документація	147
1. Слідча документація	162
2. Оповіщувальна документація	187
3. Процесуально-вирокова документація	204
4. Апеляційна документація	235
5. Нотаріальна документація	239
<i>Розділ третій</i>	
Канцелярська документація	243
1. Персонально-ділова документація	252
2. Довідково-інвентарна документація	256
3. Реєстраційна документація, ...	337
Додатки	351
Показники антропонімів, топонімів та інших вла- стих назв	352
Іменний показник	353
Показник топонімів та інших власних назв	373
Титла і скорочення	384
Умовні скорочення	387